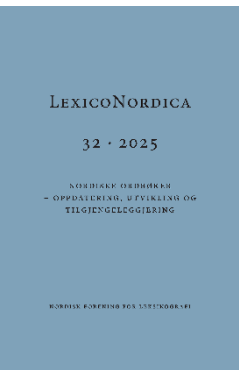

LexicoNordica

Titel:	Litteraturen i den diakrone dokumentasjonsordboken – en beskrivelse med utgangspunkt i Det Norske Akademis ordbok (NAOB)	
Forfatter:	Hanne Lauvstad	
Kilde:	LexicoNordica 32, 2025, s. 59-80	
URL:	https://tidsskrift.dk/lexn/issue/archive	

© 2025 LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for bruk af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfylt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Litteraturen i den diakrone dokumentasjonsordboken – en beskrivelse med utgangspunkt i *Det Norske Akademis ordbok* (NAOB)

Hanne Lauvstad

Authentic quotations play an important role in a historical dictionary documenting the development of language in a certain period, based on literature of different types. This article concerns the experience from working with the *Norwegian Academy Dictionary* (NAOB). This type of dictionary offers specific challenges concerning the selection and treatment of the source material. The lexicographic functions of the authentic quotations are discussed, e.g. whether the quotations demonstrate typical use of words and collocations, whether they reflect semantic differences and changes, and whether they exemplify morphological and orthographical variations. Additional lexicographical functions of the authentic quotations are presented. These may serve as windows to the literary heritage, cultural changes or various authors' use of words and collocations. Assertions are made that the sources should represent a balanced selection of authors, the oeuvres of certain authors, genres and literary epochs, with an even distribution between male and female writers, and between fiction and non-fiction. The relationship between NAOB and its literary sources is described and discussed. The methods used for the compilation of relevant literary examples are presented. The importance of textual criticism is emphasized.

1. NAOB som ordboktype og litteraturens rolle

Sitateksempler spiller en sentral rolle i en dokumentasjonsordbok. En diakron og litterær dokumentasjonsordbok står i et interessant symbiotisk forhold til den litteraturen den bygger på, i og med at de dokumenterende sitateksemplene viser variasjonen i språk-

bruk og at ordbokens lemmatisering, grammatiske opplysninger, bruksmarkører og definisjoner forklarer og belyser sitatmaterialet. Arbeidet med å oppdatere og videreutvikle ordboken med sitateksempler står derfor sentralt i en slik ordbok. Det samme gjelder tilgjengeliggjøring av både eksisterende og nytt litterært stoff i ordboken. Det er derfor nyttig å se nærmere på forholdet mellom *Det Norske Akademis ordbok* (NAOB) og dens litterære kildemateriale. NAOB dekker perioden fra ca. 1814 til i dag. Ordboken bygger på litterære kilder. Betegnelsen *litteratur* må her forstås i sin videste betydning 'publiserte tekster'; sitatene i NAOB er hentet både fra skjønnlitteratur og sakprosa, inkludert avistekster.

Sitateksemplene har flere forskjellige funksjoner i NAOB. For det første bidrar litterære sitater til å vise frem og forklare ord og uttrykk, for det andre gir de autentiske eksempler på bruk av ord og uttrykk, og for det tredje blir de en slags vinduer inn til litterære verk, idet de gir smakebiter på forskjellige forfatters ordforråd og stilistiske særegenheter.

NAOB bygger på – og er en kraftig utvidelse og modernisering av – *Norsk riksmålsordbok* (NRO), som utkom i fire bind i perioden 1937–57, med to tilleggsbind i 1995. Dette har betydning for sitatmaterialet på flere plan. NRO bygde på et seddelarkiv med ekserpter, hovedsakelig fra norsk skjønnlitteratur, men også fra aviser og noe fra tidsskrifter og annen sakprosa. Skjønnlitteraturen var dominert av forfatterskap som tilhørte den litterære kanon. NAOBs materiale er utvidet til å omfatte et bredere utvalg av skjønnlitteratur og ikke minst sakprosa. Hovedsakelig foreligger dette materialet som flere digitale tekstkorpus. Innsamlingen av ordtilfang og sitateksempler foregår først og fremst ved digital søking og sanking, men suppleres med manuell ekserpering. Det litterære grunnlagsmaterialet for hhv. NRO og NAOB, litteratursynet i de to ordbokverkene og metoder for innhenting av sitateksempler vil bli nærmere omtalt nedenfor.

2. Sitateksemplenes leksikografiske funksjon

Sitateksemplene i NAOB har forskjellige funksjoner.

2.1. Hovedfunksjon 1: Språklig eksempel materiale

Som Svensén (2004) påpeker, bør sitateksemplene vise ord og uttrykk i typisk bruk, de bør reflektere forskjeller i betydninger og betydningsutvikling, og de bør vise variasjoner i det språklige formverket.

Mens NRO var en utpreget *resepsjonsordbok*, dvs. en ordbok som man kan slå opp i for å få forklaring og eksempler på bruk av ord eller uttrykk som man ikke kjenner til eller forstår, er NAOB i større grad multifunksjonell, en *flerbruksordbok*. Både resepsjons- og produksjonsaspektet påvirker sitateksemplenes språklige funksjon.

2.1.1. NAOB som resepsjonsordbok

Resepsjonsordbokfunksjonen er selvsagt fortsatt til stede; NAOB vil være nyttig å slå opp i for alle som leser litteratur, eller som på annen måte kommer i kontakt med det som for dem er nye deler av ordforrådet. En resepsjonsordboks ordforklaringer minner om dem man finner i verbalkommentarene i tekstkritiske utgaver av litterære verk, hvor de står som noter til teksten. Forskjellen er at ordforklaringene i slike utgaver er knyttet til én spesiell litterær kontekst, mens definisjonene i en ordbok er mer generelle og dekker bruk i flere typer sammenhenger, bl.a. både i skjønnlitteratur og sakprosa. Et eksempel på et fremmedord som ordbokbrukere kan komme til å slå opp på for forklaring, er *invektiv* 'skjellsord'. Ordet blir illustrert med følgende sitateksempler i NAOB:

invektivene blir ikke engang forsøkt begrunnet (Hans Hei-
berg *Så stort et hjerte* 59 1972)

Undset sparer ikke på invective i sin omtale av Luther
(Liv Blikrud *Sigrid Undset* 118 1997)

hun ble frosset ut av bedriften, mobbet og baktalt, for til
slutt å bli sparket ut i mørket med et tonefølge av grove in-
vectiver (Christian Borch *Sannhetens kår* 218 2009)

Betydningsutvikling blir også illustrert ved hjelp av sitateksempler i NAOB, f.eks. har substantivet *kjole* endret betydning gjennom tidene. NAOBs betydning 1 'knelangt ytterplagg for menn, med oppslag på ermene, knapper foran og vide skjøter' er illustrert med bl.a. følgende sitat fra en novelle av Maurits Hansen fra 1829: «[magister Blom] bar en staselig paryk, en broderet silkevest med taskelommer og en rød stoffes kjole derover» (M.C. Hansen *Noveller* 57–58), et sitat som tydeliggjør den historiske forankringen av denne betydningen. En av underbetydningene (1.4.), 'snippkjole', er også kjent i uttrykket *kjole og hvitt*. Det vises bl.a. i et sitateksempel som «damer i silke og herrer i kjole og hvitt» (*Tidens Tegn* 1935/93/6/5), en anskueliggjøring av at det er tale om et festplagg. Betydning 2 av *kjole*, som er den nå alminnelige, 'kvinnedrakt (med eller uten ermer), med sammenhørende (nå som regel sammensydd) liv og skjørt', er illustrert bl.a. med sitateksempelen «der kom [småpikene] over plassen, alle sammen, noen med store hvite sløyfer i håret og blomstrete kjole og korte puffermer» (Gerd Brantenberg *Sangen om St. Croix* 10 1979).

Selv om NAOB-materialet dekker en lang periode, formidles materialet ut fra en moderne synsvinkel. Dette gir seg utslag i utformingen av definisjoner og bruksmarkører, som er knyttet til enkeltbetydninger eller direkte til sitatene når disse avviker stilistisk, grammatisk eller semantisk fra den betydningen de er knyttet til. Sitateksempler med ordformer som ikke tilhører den moderne bokmålsnormen, blir likeledes markert med bruksmarkører, bl.a. stilmarkører. Også hele lemmaer eller underbetydninger av lem-

maer markeres med bruksmarkører, f.eks. stilmarkørene «foreldet» og «dialektalt». Noen av bruksmarkørene er de samme som i NRO, men systemet er revidert. Dette er et ledd i tilgjengeliggjøringen av sitatmaterialet i ordboken. Et eksempel finner man under lemmaet *ekorn*, hvor vi finner to sitater med markering.

Et sitateksempel har stilmarkøren «foreldet» direkte foran sitatet pga. den danske formen *egern*:

egernet pudser sin snude (Henrik Wergeland *Samlede Skrifter I*, 3 68)

Et annet sitateksempel har stilmarkøren «dialektalt» pga. formen *ikorn*:

der [var] kommet et lidet ikorn med op imellem nødderne,
og det sad på hug i fanget og spiste dem op allesammen
(*Bjørnstjerne Bjørnsons fortællinger* 44)

Også grammatiske avvik, f.eks. uvanlig genus, kan markeres ved sitater. Et eksempel er et sitat med nøytrumsform av ordet *benrad* 'skjelett', som vanligvis er maskulinum, og som har fått markøren «i nøytrum» før sitatet:

de fingre, som Weydahl greb om glasset med, var knoklede
og tørre som et benrads (Tryggve Andersen *Samlede fortællinger I* 210)

Sitater med en spesiell bibetydning får en utfyllende forklaring. Et eksempel finnes under uttrykket *høre etter*, i betydningen '(oppreksomt) lytte etter eller til (noe, noen)'

[han fant] at det ofte lønnet sig at høre efter hende (Hans Aanrud *Fortællinger III* 24 1923) | følge hennes råd

Eldre rettskrivningsformer (f.eks. preteritumsformen *skulde* for *skulle*) forekommer i store mengder i NAOB og markeres ikke dersom de representerer en regulær ortografisk utvikling. Ellers ville mesteparten av NAOBs eldre sitatmateriale måtte markeres, noe som både ville føre til at viktigere markører ville drukne i mengden, og som i tillegg ville være uhyre arbeidskrevende.

Også ord som kunne kvalifisere som *hapax legomena*, og som altså viser atypisk språkbruk, har fått stå i NAOB, i og med at ordboken er en resepsjonsordbok. Det er her snakk om sjeldne ord, brukt av kjente forfattere – ord som ordbokbrukerne kunne tenkes å slå opp på, fordi de rett og slett ikke forstår dem når de støter på dem. Ordet *hybensparlak* er brukt metaforisk av Henrik Wergeland i betydningen 'sengeomheng av nyperoser'. Men i og med at både *hyben* (dansk for 'nype') og det arkaiserende *sparlaken* (med betydningen 'sengeomheng') sannsynligvis er uforståelige for mange av våre ordbokbrukere, har vi valgt å ta med ordet og forklare det med lenker til begge leddene. Formen *sparlak* avviker dessuten fra NAOBs oppslagsform *sparlaken*.

NAOB har lenker fra de aller fleste sitateksemplene til det norske Nasjonalbibliotekets digitaliserte utgaver i Nettbiblioteket (unntakene er litteratur som av rettighetsgrunner ikke er allment tilgjengelig). Dette bør bidra til tilgjengeliggjøringen av sitatmaterialet, ikke minst fordi ordbokbrukerne ved å følge lenkene kan se sitateksemplene i kontekst.

2.1.2. NAOB som produksjonsordbok

Et annet aspekt ved sitateksemplenes språklige funksjon er at de hjelper den som skal uttrykke seg selv skriftlig eller muntlig. NAOB kan dermed også brukes som *produksjonsordbok*. Sitatene utfyller ordbokartiklene med autentiske eksempler på språket i bruk. I denne sammenheng er det viktig at sitatene viser en typisk språkbruk, som kan tjene som mønster, og at man luker bort *hapax legomena* og andre språklige rariteter. Samtidig bør sitatene

vise variasjon, f.eks. i ortografi (som ofte gjengir uttale) og i bøyning. Også en viss veksling mellom hjemlige former, utviklet av arveord, og danske former i bokmålet kan synliggjøres i enkelte ordbokartikler i NAOB slik det gjøres under lemmaet *kullsvart*. Sitatene viser, i tillegg til oppslagordet, former som «kulsort», «kullsort», «kulsvart», «kølsvar», «kølasvar». Sitatene kan altså underbygge og supplere definisjonene, ved at de viser ordene i autentisk bruk med variasjon i stavemåtene. I ordbokartikkelen *abscess* i NAOB viser sitatene semantiske aspekter ved lemmaet; hvordan en abscess kan oppfattes (fæl), hvor den kan vise seg (ved hælen), hvordan den kan føles (hard som en kastanje), og hva den kan inneholde (puss, materie, som kan sprute). Slik kan sitateksemplene være et nyttig supplement til ordbokdefinisjonene. Også en rekke kollokasjoner blir eksemplifisert med litterære sitater. F.eks. i artikkelen *god* finner vi uttrykket *ha det så godt* ironisk brukt med betydning 'få som fortjent', illustrert med både et eldre og et nyere sitateksempel:

så kan de ha det så godt (Henrik Ibsen *En folkefiende* 186
1882)

hadde hun valgt å bli bondekjerring, så fikk hun vel ha det
så godt! (Per Qvale *Tante Amerika* 55 2016)

I alle de nevnte eksemplene bør sitateksemplene kunne være til hjelp for den som selv skal skrive, ved at de viser en bredde i form, bruk og betydning.

2.2. Hovedfunksjon 2: Sitater som vinduer til litteratur og kultur

Sitatene blir dessuten en tekst i teksten; en slags vinduer inn til litteraturen og til den kulturelle og tekniske utviklingen. Denne

multifunksjonaliteten finnes i alle lignende historiske dokumentasjonsordbøker og er bl.a. omtalt i forbindelse med *Ordbog over det norrøne prosasprog* (se Wills 2022:184–185).

Et eksempel er substantivet *telefon* (her i NAOBs betydning 1, 'telefonapparat'). Et utvalg av sitateksemplene der viser eldre og nyere bruk og betydning av ordet. Disse reflekterer utviklingen av den gjenstanden som ordet refererer til:

jeg har pr. telefon bestilt lunch på Bådshaug (Bjørnstjerne Bjørnson *Samlede digter-verker* VI 379)

[telefonapparatet], der tillader telefonisk korrespondance ... indeholder: en telefon, en mikrofon, to kontaktskykker, en elektrisk klokke, en umschalter for to retninger og endelig batterielementer (*Norske Intelligenssedler* 16.08.1889/4/2)

«Den hvite telefon»s epoke, med sine oppkonstruerte teatraliske intriger i elegant luksusmiljø (Oddvar Foss *Antonioni* 15 1972) | om filmsjanger i mellomkrigstiden hvor hvite telefoner var et statussymbol

om kveldene satt hun lenge i telefonen (Marie Aubert *Kan jeg bli med deg hjem* 47 2016)

jeg tar noen bilder med telefonen (Simon Stranger *Leksikon om lys og mørke* 191 2018)

Det siste sitatet viser ordet brukt i betydningen 'smarttelefon', dvs. en mobiltelefon som også har datamaskinfunksjoner. Det er imidlertid vanskelig å skille ut denne som en egen underbetydning, da det i mange tilfeller er umulig å fastslå ut fra konteksten hva slags telefon det er tale om, i andre tilfeller er det mindre relevant.

Dette er et viktig poeng for leksikografen når nye sitateksempler skal innpasses i ordboken. Løsningen i dette tilfellet har vært å endre definisjonen av ordet telefon, slik at den dekker både eldre og nyere typer telefoner. Dette er et godt eksempel på hvordan moderniseringer i en historisk dokumentasjonsordbok ikke bare innebærer suppleringer av sitatmaterialet, men at slike fornyelser også kan gjøre det nødvendig å endre selve definisjonene.

3. Utvalg av kildemateriale

I nyere tid er det kommet en økt bevissthet om hvor viktig representativitet er i utvalget av kildematerialet for en ordbok. Både forskjellige forfatterskap, sjangre og litterære perioder bør være representert i en diakron ordbok. Man bør også ha en balanse mellom mannlige og kvinnelige forfattere og mellom skjønnlitteratur og sakprosa, inkludert tekster fra aviser og tidsskrifter (jf. Bergenholtz 1996).

Det er nyttig å få med sitater med ord og uttrykk fra spesielle fagspråklige domener i ordboken. Et eksempel er oppslagsordet *primat*, som i den zoologiske betydningen 'dyr i ordenen primater' har følgende sitateksempler i NAOB:

disse primatene utvikler seg til menneskeaper (Tor Ulven
Avløsning 55 1993)

det finnes ikke noe avgjørende sprang mellom menneskets
sjeleliv og sjelelivet hos primatene, mener [Darwin] (Trond
Berg Eriksen *Undringens labyrinter* 476 1994)

det var som å bli angrepet av en ukjent jungelskapning, en
primitiv og livsfarlig primat (Bernt Roughthvedt *Tårn* 139
2013)

fysisk er vi [mennesker] definitivt natur, en primat blant andre primater (Dag O. Hessen *Natur* 20 2008)

Betydningen er med andre ord belyst med sitateksempler både fra en idéhistoriker (Trond Berg Eriksen) og en biolog (Dag O. Hessen), i tillegg til skjønnlitterære eksempler (fra Tor Ulven og Bernt Roughtvedt). Med sitateksempler både fra relevant sakprosa og fra skjønnlitteratur får man vist hvordan oppslagsordet anvendes i forskjellig type kontekst.

Selv om vi ønsker at en rekke sjangre skal være belagt i NAOBs kildemateriale, er det forskjell på hvor egnede de forskjellige sjangrene er. Jeg nevnte tidligere det spesielle ordet *hybensparlak*, som er med i NAOB av resepsjonsgrunner, men generelt er vi selektive i bruk av sitater fra lyrikk i ordboken. I lyrikk har språket også en poetisk funksjon, i den forstand at språket peker på seg selv og bl.a. tematiserer sin lydlige side (f.eks. med rim). Dermed kan det lyriske språket i en del tilfeller passe dårligere til å belyse typisk språkbruk. Når vi velger ut sitateksempler til NAOB, tar vi hensyn til dette og siterer bare dikt dersom språkbruken er nonlunde typisk. Fortellende lyrikk (bl.a. viselyrikk) er den typen lyrikk som best er egnet som kilde for sitateksempler, mens lyrikk med kreativ bruk av språklige og lydlige virkemidler kan være mindre egnet som språklig eksempelmateriale i ordboken, siden språket der er tydeligere preget av den poetiske funksjonen.

Det diakrone aspektet står sentralt i NAOB. I likhet med NRO er ikke NAOB en strengt diakron ordbok, slik som f.eks. SAOB, i den forstand at ordboken ikke har en systematisk registrering av når et ord første gang opptrer i kildematerialet. Vi arbeider allikevel kontinuerlig for å få med eldste mulige belegg på ord og med en tidsmessig spredning av sitatene.

En viktig del av arbeidet med NAOB er det å få inn sitater fra den aller nyeste litteraturen. Vi har derfor som løpende prosjekt å supplere kildematerialet med ny skjønnlitteratur og sakprosa. Vi

velger da bl.a. bøker av kjente forfattere, bøker som er blitt tildelt eller er blitt nominert til større litterære priser, og bøker som får stor utbredelse. Når det gjelder sakprosa, er vi opptatt av å dekke forskjellige domener, ikke minst domener som har vært dårlig representert fra før i ordboken (som kunst, design og arkitektur, matlagning), og domener hvor det har vært en stor utvikling av terminologien (som medisin). Dette arbeidet er til dels organisert som delprosjekter som er finansiert av private fond og stiftelser. NAOB-redaksjonen er vel å merke opptatt av å dekke fagtermer som opptrer i allmennspråklig kontekst, f.eks. i avisartikler og skjønnlitteratur. Det rent terminologiske arbeidet overlater vi til andre.

Ikke bare ny litteratur har det vært viktig å få dekket i NAOB. Også litteraturen fra 1930- til 1970-årene var nokså sparsomt representert i NRO. Vi har derfor drevet med målrettet ekserpering av eldre og nyere litteratur for å fylle lakunene. Ikke minst har det vært viktig å øke andelen sitater fra tekster av kvinnelige forfattere. Vi har i tillegg vært opptatt av å sitere fra barne- og ungdomslitteratur og sakprosa av forskjellig slag for denne perioden. Også kriminallitteratur av noen kjente forfattere er innlemmet i NAOBs korpus og har gitt sitatbelegg.

Et prosjekt NAOB-leksikografene nylig har startet på, er å innlemme viselyrikk mer målrettet i NAOB. Viselyrikken er som nevnt en type lyrikk som er egnet som kildemateriale for ordboken, i og med at den ofte er holdt i en fortellende stil. Den har i noen grad vært representert med sitater fra kjente forfattere som Alf Prøysen, men en rekke andre viseforfatteres tekster (f.eks. tekster av Lillebjørn Nilsen, Anne Grete Preus, Ole Paus og Odd Børretzen) manglet. Disse kildene gir nyttig tilfang av belegg, ikke minst på dagligspråket, men de kan også inneholde interessante eksempler på poetisk språkbruk, bl.a. bibelallusjoner. Fra dagligspråket kjenner vi uttrykket *bli tiden ut* 'bli hele den planlagte perioden'. Det uttrykket har vi innlemmet i NAOB, belagt med følgende sitat:

opptil åtte uker [på feriekoloni] var vårt tilbud fra Kommunen. Og selvsagt måtte vi bli tida ut (Lillebjørn Nilsen Tekst og musikk: *Lillebjørn Nilsen* (2004) 97) | fra visen «Stilleste gutt på sovesal 1»

En tydelig bibelallusjon finner vi i dette sitateksempel:

Fader vår, komme ditt rike. Fader vår, vær her i kveld. Fader vår, la ondskapen vike (Ole Paus *Pauspoeten* 377 2020) | i visen «Pyro»

I NAOB tar vi bare inn tekster fra trykte utgaver. Rene nettekster og materiale fra sosiale medier, blogger, chatter o.l. benyttes ikke, da disse oppfattes som mer flyktige og uformelle, i en slags gråsoner mellom skriftspråk og talespråk.

Det er viktig å understreke at NAOB, på samme måte som NRO, ikke har med sitateksempler fra oversatt litteratur, med noen få unntak, nemlig bibeloversettelser og oversettelser av norrøn litteratur. Årsaken til utelatelsen av oversatt litteratur er dels at det kan oppstå interferens fra opphavsspråket, dels at en utvidelse i den retningen av korpusmaterialet ville bli vanskelig å avgrense.

Som leksikograf ønsker man å bruke litterære sitater både som eksempler på typisk språkbruk og som eksempler på litteratur som blir høyt vurdert av kritikere og lesere. Man ønsker videre å sitere litteratur som når vidt ut. Disse faktorene er ofte, men ikke nødvendigvis, sammenfallende. Det finnes verk som regnes som verdifulle litterært sett, men som er lite egnet til ekserpering, f.eks. fordi språket er idiosynkratisk. Det kan også være vanskelig å trekke ut sitateksempler fordi det ikke er mulig å hente ut korte sitater uten at den kontekstuelle meningen blir uklar. Andre litterære verk byr umiddelbart på fyndige belegg på typisk språkbruk. Noe av det som gjør skjønnlitterære forfattere ekserperingsvennlige, er kontakten med hverdagslivet og det dagligdagse språket.

Dette gjør tekstene interessante i ordboksammenheng. Det er også viktig å kunne vise frem spennvidden i den enkelte forfatters ordforråd og uttrykksmåter. Allerede i innledningen til de fire første bindene av NRO nevnes det at Henrik Ibsens forfatterskap er sitert bl.a. fordi språket hans spenner «fra de historiske dramaers arkaisering til nutidsdramaenes levende og nyanserike dagligtale». Derfor har man i NRO også vært spesielt interessert i hverdags-språket hos forfattere som Oskar Braaten, Harald Meltzer, Sigrid Undset, Gunnar Heiberg, Helge Krog mfl. (jf. Knudsen et al. 1983 [1937]:V). Denne linjen er fortsatt i NAOB med sitater fra forfattere som Karl Ove Knausgård og Tove Nilsen, det omtalte viselyriske materialet m.m.

4. Litteratursyn

Som nevnt er NAOB en videreutvikling av NRO. Der la man vekt på å få med mange sitater fra den store litteraturen, den litterære kanon. Derfor finnes det en enorm mengde sitater av 1800-tallsforfattere som Henrik Wergeland, J.S. Welhaven, Bjørnstjerne Bjørnson, Amalie Skram, Henrik Ibsen, Alexander L. Kielland og Jonas Lie. I sankingen av sitater fra Ibsens forfatterskap og Bibelen har man kunnet støtte seg på allerede eksisterende seddelarkiver, og på den måten har man fått inn en mengde sitater (jf. innledningene til NRO, til bind I, Knudsen et al. 1983 [1937] og til supplementsbind V, Noreng 1995). I NROs supplementsbind V og VI fra 1995 ble hele Wergeland-samlingen til Det norske litterære ordboksverk (en tidligere leksikografisk enhet ved Universitetet i Oslo) benyttet. I NRO er riktignok også mindre kjente forfattere ekserpert og sitert, og til tilleggsbindene ble det ekserpert noe nyere litteratur, også barne- og ungdomsbøker, men allikevel er det klassikerne som dominerer kildematerialet. Ifølge innledningen til NRO har man dessuten lagt vekt på geografisk spredning av

de skjønnlitterære forfatterskapene som er sitert, ikke minst for å få frem variasjoner i skriftspråket som springer ut fra dialektene. Avisene er i NRO sitert først og fremst som kilder til talespråkspregede ord.

NROs vektlegging av geografisk spredning blir videreført av leksikografene i NAOB. Dagsaktuelle ord, ikke minst nyord, og ord fra talespråket fanger vi også opp. Vi venter likevel med å ta inn nyord til de har fått en viss utbredelse, slik at rene døgnfluer og rariteter unngås. Avistekster brukes fortsatt flittig som kilde, og utover det typisk talespråkspregede, er de særlig nyttige ressurser for ord knyttet til politikk, samfunnsliv, nyere teknikk og sport.

Det har allikevel skjedd et skifte i synet på det litterære tekstgrunnlaget. Dette har bl.a. sammenheng med at den gruppen av ordbokbrukere som man henvender seg til, er blitt større og mer sammensatt. Dette skyldes at den digitale ordboken NAOB når videre ut enn NRO. NAOB er gratis tilgjengelig på internett og enklere å lese enn NRO, som enten måtte kjøpes eller letes opp i et bibliotek, og som hadde et grafisk kompakt utseende som kunne være vanskelig å tyde. Inntrykket av at NAOB-brukerne er en heterogen gruppe, forsterkes av at NAOB-redaksjonen jevnlig blir kontaktet via e-post med ordforslag, kommentarer og spørsmål fra så vel skoleelever, studenter, personer som tar norskkurs, ivrige lesere av skjønnlitteratur, som lærere, forskere, profesjonelle oversettere og forfattere.

Noe som skiller praksis i NRO fra praksis i NAOB, er at man i NRO la stor vekt på å dekke enkelte store, kanoniske forfatterskap, inkludert særheter og rariteter, som vi alt har sett. I NAOB har vi vært mer opptatt av å få belagt typisk språkbruk. Ikke minst er *representativitet* et viktig aspekt for oss. I tillegg til å dekke kjente forfatterskap legger NAOB-redaksjonen vekt på å representere flere grupper av forfattere og temaer. Sakprosa blir like høyt verdsatt som kilde som skjønnlitteratur. Dette er i tråd med utviklingen i leksikografifaget generelt, hvor sakprosa, inkludert avistekster,

spiller en viktig rolle i nyoppbygde korpus som grunnlag for ordbøker (jf. Heinonen & Sandström 2024:89 og Forsberg & Holmer 2024:64–71). NAOB vektlegger skjønnlitteraturen i grunnlagsmaterialet sterkere enn en del andre nordiske ordbøker som dokumenterer samtidsspråket. Dette henger trolig sammen med at NAOB samtidig er en historisk ordbok og en samtidsordbok, og at ordboken utelukkende dokumenterer skriftspråket.

I tilfanget av skjønnlitteratur har vi i NAOB som nevnt økt andelen av kvinnelige forfattere, og vi har lagt til en god del barne- og ungdomslitteratur i de digitale tekstkorpus som ordboken bygger på. Vi henter ikke sitater bare fra fremragende litteratur, men er også opptatt av at kildematerialet – ikke bare sakprosaen, men også skjønnlitteraturen – dekker forskjellige domener, noe også andre nordiske leksikografer arbeider med (jf. Heinonen & Sandström 2024:96). Slik er f.eks. en roman med handling fra bankvesen eller sykehusmiljø et nyttig tilskudd. Forfattere som skriver om etniske minoritetsmiljøer eller spesielle erfaringer (f.eks. med funksjonshemming), kan berike ordboken med viktig ordstoff. Samfunnets behov for språklig dokumentasjon og behovet for at ordbøker er oppdaterte og samtidig representerer flere grupper i samfunnet, blir også vektlagt. Kort sagt har vi i NAOB en bredere oppfatning av hva som regnes som litteratur, et syn som er i samsvar med det som er rådende i våre dager.

5. Tekstgrunnlaget – tekstkritiske betraktninger

Sitateksempler kalles også *autentiske eksempler*. Autentisiteten bør medføre en bevissthet, både om hva man bygger på, og om hvordan man gjengir litteraturen i ordboken. Dette er et stort felt, som jeg bare kort skal berøre her. I den grenen av norsk edisjonsfilologi som gjelder utgivelse av litteratur basert på trykte utgaver fra moderne tid, er det nå alminnelig praksis, især i tradisjonen ba-

sert på tysk edisjonsfilologisk metode, å vektlegge førsteutgaver av skjønnlitterære verk (jf. Kraft 1990 og Kondrup 2011). Årsaken er at førsteutgavene har dannet grunnlaget for bruks- og virkningshistorien til et litterært verk. I norsk leksikografi har den tekstkritiske bevisstheten vært lav; i NRO kan det virke som man har ekserpert de utgaver man har hatt for hånden. Valget av utgave kan imidlertid få konsekvenser for datering av ord. Et kjent og talende eksempel, som ikke er hentet fra NAOB, men fra nynorsk litteratur, er dateringen av det særnorske (og noe gammeldagse) ordet *pjølter* ('drink av mineralvann (som selters, soda) tilsatt konjakk eller whisky'). På 1970-tallet ble ordet hevdet å være tidlig belagt i Arne Garborgs roman *Bondestudentar*, et sentralt verk i norsk litteratur. Romanen utkom som føljetong i avisen Fedraheimen i 1882 og i bokform i 1883. Oddvar Nes (1982:22) har påvist at dateringen ikke stemmer; ordet forekommer i sammensetningen *raudvin-pjølter* ('drink av mineralvann og rødvin', for øvrig en atypisk *pjølter*-type) først i tredje utgave av verket fra 1908, mens drikken er omtalt som «selters med rødvin [sic] i» i 1882 og 1883. Riktignok har man tidlige avisbelegg for simplekset *pjølter* (med stavemåten «pjaalter») fra Oslo-avisen Dagen 1882 og fra Morgenbladet 1885, men tilknytningen til Garborgs *Bondestudentar* på 1880-tallet er altså misvisende. (Derimot bruker Garborg ordet i formen «pjølter» i romanen *Mannfolk* fra 1886.) Saken illustrerer hvor viktig det er med bevissthet om tekstgrunnlaget for datering av ord. Litterære verk er revidert og modernisert, også av forfatterne selv, slik at teksten kan være sterkt endret i senere utgaver av samme verk.

I NAOB er målet derfor å sitere fra førsteutgaver. Vi arbeider også fortløpende med å erstatte teksten i adskillige sitater fra NRO-tiden med tekst fra førsteutgaver, men dette er et langt lerret å bleke. Et særlig fenomen er kildehenvisninger fra NRO hvor selve sitatet er utelatt, hovedsakelig for å spare plass i papirutgaven. Slike sitater arbeider vi også med å fylle ut – også da i størst mulig grad med førsteutgaver som kilder.

Kravet om en nøyaktig gjengivelse av originalteksten er et sentralt edisjonsfilologisk prinsipp. I en ordbok kan dette prinsippet komme i konflikt med hensynet til at sitateksemplene skal presenteres helhetlig for brukerne. Dette er sannsynligvis årsaken til at man har valgt å erstatte versaler med minuskler i begynnelsen av substantiver i sitater fra eldre tekster i NRO. Denne praksisen har det vært nødvendig å videreføre i NAOB, ellers ville man måtte skrive inn samtlige NRO-sitater på nytt, noe som ville medføre store kostnader og være svært tidkrevende. En formildende omstendighet er det at forskjellen mellom versaler og minuskler i substantiver ikke er meningsbærende. Dessuten er sitatene lenket til digitaliserte versjoner av verkene, som finnes i det norske Nasjonalbibliotekets digitale tekstsamling Nettbiblioteket, slik at ordbokbrukerne kan se originaltekstene der.

6. Metoder for ekserpering, søk og sanking

Tidligere var som kjent ordbokkorpus fysiske; man ekserperte ved å lese på papir, samlet ekserptene i et seddelarkiv og baserte deretter redigeringen av ordbokartiklene på disse sedlene. I våre dager har man i tillegg mulighet for både å søke i og sanke fra store digitale tekstkorpus. En del av sitattilveksten i NAOB har foregått ved hjelp av god gammeldags ekserpering. En slik ekserpering er et nyttig supplement til de moderne metodene, dels fordi ikke alle tekster er tilgjengelige digitalt, dels fordi man får frem spesielle betydninger, stilistiske særegenheter og idiomatiske uttrykk, som kan være vanskelige å identifisere med de digitale metodene. Et nytt belegg for substantivet *sak* i betydningen 'spisevare' ble f.eks. funnet under ekserpering, og den ville vært vanskelig å finne gjennom et digitalt søk i korpus:

fine pannekaker sånne ordentlige gode saker som smaker både sukker og kanel! (Lillebjørn Nilsen Tekst og musikk: *Lillebjørn Nilsen* (2004)¹⁶¹) | fra visen «Gutten med lutten»

Et eksempel på en spesiell bruk av verbet *blusse*, som vanligvis brukes med personlig subjekt, er følgende sitat, markert «sjelden, om ting, ytring» (alternativt kunne det ha vært markert med stilmarkøren «besjeling»):

han takker mig i et brev, som blusser af godhet (*Knut Hamsuns brev I* 100)

Det er gjort målrettede søk i flere tekstkorpus for å finne belegg for ord som enten har stått uten sitat i vår ordbokbase, eller som har hatt få eller bare eldre belegg. Flere forskjellige korpus er brukt i undersøkelsen av frekvens og bruksmåter for ord eller uttrykk, inkludert nyord. Viktige her er Nettbiblioteket, aviskorpuset A-tekst/Retriever og NAOBs eget interne korpus, som består av en samling av skjønn- og faglitterære tekster. Leksikografisk bokmålskorpus fra Universitetet i Oslo og Google Books ble tidligere brukt, men er nå i stor grad erstattet av Nettbiblioteket. Mange av tekstene vi ønsker å sitere, er så nye at vi av rettighetsgrunner ikke har tilgang til dem via Nettbiblioteket, og det er derfor praktisk at NAOB-redaksjonen har fått en avtale med en rekke forlag om å få tilsendt pdf-filer av nye utgivelser jevnlig. Pdf-filene utgjør et eget, internt tekstkorpus. Dette kan vi søke i med programmet DocFetcher.

En annen metode som har vist seg å være nyttig, er sankning av «nøkkelord» fra en pdf-fil som inneholder et litterært verk. Til dette bruker vi også NAOBs interne tekstkorpus. Ved hjelp av dataprogrammet Sketch Engine kan en slik fil sammenlignes med et større bokmålskorpus som programmet har tilgang til, og man får skilt ut de mest frekvente ordene i det aktuelle verket. Mens man ved ekserpering har en tendens til å plukke ut det spesielle, kan en

systematisk digital sanking gi et mer typisk bilde av språkbruken. En kombinasjon av forskjellige metoder er nyttig, siden de fører til forskjellige resultater og derfor er egnet til å utfylle hverandre.

7. Sammenfatning

Sitateksempler spiller en sentral rolle i en dokumentasjonsordbok som NAOB. De har flere forskjellige funksjoner i ordboken. For det første bidrar litterære sitater til å vise frem og forklare ord og uttrykk, for det andre gir de autentiske eksempler på bruk av ord og uttrykk, og for det tredje bidrar de med smakebiter på forskjellige forfatters ordforråd og stilistiske særegenheter. En historisk dokumentasjonsordbok kan ha både en resepsjons- og en produksjonsfunksjon. Sitateksemplene er nyttige for begge disse funksjonene.

Arbeidet med å oppdatere og videreutvikle ordboken med sitateksempler og tilgjengeliggjøringen av den informasjonen sitateksemplene bidrar med i ordboken, står sentralt og berører flere aspekter. Representativitet er viktig i valg av kildemateriale for ordboken. Både forskjellige forfatterskap, sjangre og litterære perioder bør være representert i en diakron ordbok. Man bør også ha en balanse mellom mannlige og kvinnelige forfattere, og mellom skjønnlitteratur og sakprosa. Dette vil ikke minst bidra til stilistisk bredde. Kildene bør dekke både hverdagsspråket og forskjellige domener. Særegenheter ved visse sitater kan fremheves, og dermed tilgjengeliggjøres bedre, med bruksmarkører og utdypende forklaringer.

Til grunn for kildeutvalget ligger et bestemt litteratursyn. NAOB er en videreutvikling og modernisering av NRO. Der siterte man gjerne fra den litterære kanon, mens man i NAOB har et bredere litteratursyn, hvor f.eks. sakprosa og barne- og ungdomslitteratur spiller en viktigere rolle. Både i NRO og i NAOB

er man opptatt av litteratur som dekker dagligspråket og som har en viss geografisk spredning. Litteraturutvalget må gjøres ut fra en bevissthet om disse faktorene, men også ut fra kjennskap til litteraturhistorien og til samtidslitteraturen.

Sitateksempler eller autentiske eksempler krever en tekstkritisk bevissthet hos leksikografen om hva som er tekstgrunnlaget for sitatene. Dette har bl.a. betydning for dateringen av ord. På linje med moderne tysk edisjonsfilologisk praksis legger man i NAOB vekt på å sitere fra førsteutgaver av litterære verk, fordi disse har dannet grunnlaget for verkets bruks- og virkningshistorie. Kravet om nøyaktig gjengivelse av originalteksten er et viktig edisjonsfilologisk prinsipp, som imidlertid kan komme i konflikt med en helhetlig grafisk presentasjon av sitatene i ordboken. Arbeidet med NAOB har tydeliggjort at litteraturvitenskapelig og tekstkritisk kompetanse er uunnværlig når man arbeider med ordbøker som dokumenterer språket basert på litterære tekster.

I våre dager finnes det flere metoder for innhenting av sitateksempler i ordboken. Man kan ekserpere manuelt, slik man gjorde tidligere, men man kan også søke og sanke materiale digitalt. En kombinasjon av forskjellige metoder er nyttig, da de fører til forskjellige resultater og derfor er egnet til å supplere hverandre.

Forhåpentlig vil refleksjonene omkring og erfaringene fra arbeidet med sitatmaterialet i NAOB kunne være til nytte for andre dokumentasjonsordbøker. Ikke minst bør man vurdere fordelingen mellom forskjellige typer litteratur og hvordan tekstutvalget bør være i et grunnlagskorpus. Kanskje bør skjønnlitteratur i større grad innlemmes i korpus, siden man slik får mer variert tilfang av ord og uttrykk. Det er likeledes nødvendig med en tekstkritisk bevissthet når man velger tekstene som man bygger ordbokpresentasjonen på.

Litteratur

Ordbøker

- NAOB = *Det Norske Akademis ordbok*. Det Norske Akademi for Språk og Litteratur. <<https://naob.no/>> (juni 2025).
- NRO = Knudsen, Trygve et al. (1983 [1937]) og Noreng, Harald (1995): *Norsk riksmålsordbok*, bind I–VI. Oslo: Kunnskapsforlaget / Det Norske Akademi for Sprog og Litteratur.

Annen litteratur

- Bergenholtz, Henning (1996): Korpusbasert leksikografi. I: *LexicoNordica* 3, 5–18.
- Forsberg, Markus & Louise Holmer (2024): Datatillgang, metodutveckling och lexicografiskt arbete vid Språkbanken Text. I: *LexicoNordica* 31, 61–79.
- Heinonen, Tarja Riitta & Caroline Sandström (2024): Skevheter och utmaningar i ordboksbasen för fyra enspråkiga finländska ordböcker. I: *LexicoNordica* 31, 81–101.
- Kondrup, Johnny (2011): *Editionsfilologi*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Kraft, Herbert (1990): *Editionsphilologie. Mit Beiträgen von Jürgen Gregolin, Wilhelm Ott und Gert Vönhoff. Unter Mitarbeit von Michael Billmann*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Knudsen, Trygve et al. (1983 [1937]): Innledning. I: *Norsk riksmålsordbok*, bind I. Oslo: Kunnskapsforlaget / Det Norske Akademi for Sprog og Litteratur. III–IX.
- Nes, Oddvar (1982): Ablegøy(er), gøy og pjølter. Ein rapport om arbeid med opp- og avklaring av ordgåter. I: *Skriftserie nr. 23, serie B*. Bergen: Universitetet i Bergen, Institutt for fonetikk og lingvistikk. 1–29.

- Noreng, Harald (1995): Innledning. I: *Norsk riksmålsordbok*, bind V. Oslo: Kunnskapsforlaget / Det Norske Akademi for Sprog og Litteratur. VII–XII.
- Svensén, Bo (2004): *Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik*. 2. utgave. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag. 50–95.
- Wills, Tarrin (2022): En historisk ordbogs digitale fremtid. I: *LexicoNordica* 29, 175–194.

Hanne Lauvstad
leksikograf og hovedredaktør, dr.art.
Det Norske Akademis ordbok
Grensen 3
NO-0159 Oslo
hanne.lauvstad@naob.no